

Макроикономическо регулиране чрез инструментите на фискалната политика. Теоретичен преглед

Доц. д-р Цветан Илиев

Международно висше бизнес училище

Резюме: Обект на изследване в настоящата разработка е прилаганата от правителството фискална политика за въздействие върху отношението „съвкупни разходи – реален БВП“. Предмет на изследване са промените, които настъпват в потока на съвкупните разходи в икономиката в резултат от прилаганите от правителството фискални инструменти, и възможностите да се преодоляват възникващите състояния на неравновесие в съотношението „съвкупни разходи – реален БВП“. На тази основа цел на работата е да се осветлят в теоретичен план основните промени, които настъпват в съотношението „съвкупни разходи – реален БВП“ в следствие от приложението на фискалните инструменти за макроикономическо регулиране, с оглед на изграждането на по-ефективна правителствена икономическа политика.

JEL Classification: B00

Ключови думи: макроикономическо регулиране, съвкупни разходи, фискална политика.

Macroeconomic regulation through fiscal policy instruments. Theoretical review

Assoc. prof. Dr. Tsvetan Iliev

International Business School

Abstract: The subject of research in this paper is the government's fiscal policy to influence the correlation “aggregate expenditure – real GDP”. The object of study are the changes that occur in the flow of aggregate costs in the economy as a result of the government's fiscal instruments and the opportunities to overcome the emerging imbalances in the ratio between “aggre-

gate expenditure – real GDP”. Stepping on this foundation the goal of this work is to bring to light, in a theoretical perspective, the main changes that arise in the ratio “aggregate expenditure – real GDP” as a result of the application of macroeconomic regulation financial instruments, with a view to building a more effective state economic policy.

JEL Classification: B00

Keywords: macroeconomic regulation, aggregate expenditure, fiscal policy.

Въведение

Съвременният контекст на обществено – икономическите процеси показва недвусмислено, че пазарът не е в състояние винаги да синхронизира действията на стопанските субекти, така че да могат да реализират ефективни потребителски и производствени програми. Свободната игра на пазарните сили не винаги е в състояние да задържи икономиката за постоянно на предела на производствените ѝ възможности. В характера на функциониране на националното стопанство е вграден механизма на цикличните колебания, за чието изглаждане пазарът не е достатъчно силен. Ето защо става обективно необходимо той да се допълва от държавата. Основната функция на държавата в стопанската система е регулативната. В едни случаи тя ще има допълващо и компенсиращо действие, а в други – ще коригира пазарните процеси. Ролята на държавата в едната или в другата посока намира конкретни практически измерения в нейната макроикономическа политика. Именно аспектите на държавната намеса чрез присъщите ѝ инструменти ще бъде във фокуса на внимание в настоящата разработка.

Роля и функции на държавата в икономиката

От оформянето на икономиката като самостоятелна наука до началото на XX век господстващо положение в разбирането за механизмите на индивидуалното стопанско поведение и на функционирането на националната икономика като цяло имат идеите на представителите на класическата школа. Според тях развитието на националното стопанство и на обществото се осъществява най-добре на основата на следните принципи: частна собственост върху средствата за производство; свобода на действията по отношение на производството, разпределението, размяната и потреблението; пазарно регулиране на разпределението на ресурсите и на икономическите връзки; съвършена конку-

ренция и ненамеса на държавата в стопанските процеси.¹ Ако тези принципи са изпълнени в цялост, икономическото богатство и социалното благополучие ще се максимизират.

В условията на чиста пазарна икономика горепосочените предпоставки за просперитет са изпълнени и работят. В основата ѝ стоят частната собственост и пазарното разпределение на ресурсите. Между тях е налице пряка връзка, която намира израз в базовите характеристики на индивидуалното стопанско поведение: лична изгода; свобода на избора между различни алтернативи, наложени от недостига на ресурси; конкурентно поведение на икономическите агенти; ефективност на използването на ресурсите; разменен характер на икономическите връзки.² За синхронизирането на интересите на стопанските субекти решаваща роля имат пазарните сили на търсенето и предлагането. Съотношенията между тях определят пропорциите на размяната – количества стоки и цени. При този тип стопански отношения действието на извън пазарни сили е изключено.

В действителност чистата пазарна икономика не се реализира напълно като вид стопанска система. Не всичко, от което се нуждаят хората може да бъде произведено и доставено ефективно единствено от пазарните сили. В този смисъл държавата винаги е присъствала в обществено – икономическите процеси, макар и под различна форма, и има важна роля за установяването и поддържането на пазарния ред. Адам Смит в „Богатството на народите“ ѝ отрежда функцията на „нощен пазач“, който трябва да постановява закони и да следи за тяхното спазване, да охранява собствеността и реда в икономическата и социалната система.³ Присъствието на държавата в стопанските процеси се вижда чрез икономическа политика на правителствата на отделните държави.

По отношение на участието на държавата в стопанските процеси интерес представлява мнението на Томас Джеферсън, споделено в негово писмо до Ендрю Джаксън: „Едно мъдро и умерено правителство, което възпира хората от това да си вредят взаимно, което иначе ги оставя свободно да следват собствените си стремежи към труд и усъвършенстване и което не отнема спечеления с труд залък от устата на работника... Това е накратко доброто правителство.“⁴ Нобеловият лауреат по иконо-

¹ Вж. Пипев, Ив. Икономически класицизъм, посткласицизъм и неокласицизъм. „Булвест 2000“, С., 2002, с. 117 – 124.

² Пак там, с. 169 – 173.

³ Вж. Смит, А. Богатството на народите. ИК „Рата“, С., 2006, с. 657 – 658.

⁴ Интернет – страница на Института за пазарна икономика http://www.easibulgaria.org/books/gwatney/g_19.htm. (достъпна към 12.10.2016 г.)

мика Джеймс Бюканън⁵ дефинира две основни функции, които държавата изпълнява в икономиката: **защитна** и **производствена**.

В изпълнение на **защитната функция** правителството трябва да поддържа условия на стабилност и ред, намиращи израз в установяването на норми срещу кражбите, измамата и използването на насилие. В по-конкретен план на правителството на една страна се предоставя правото за легитимна употреба на сила с цел защита на гражданите един от друг и от външна намеса. По този начин държавата има за задача да създаде съвкупност от правила и норми, в рамките на които хората да си взаимодействат хармонично. Най-важните елементи от посочената съвкупност са: *насърчаването на договорния принцип в отношенията* и *избягване на ограниченията пред свободната размяна*. Ако държавата изпълнява пълноценно защитната си функция, стопанските субекти могат да са сигурни, че няма да бъдат мамени и собствеността и натрупаното лично богатство няма да бъдат отнети от егоистични посегатели или от правителството, например чрез високи данъци или хиперинфлация.

Когато правителството не е достатъчно ефективно в тази си функция, се появяват проблеми за икономиката и за обществото. Например, в случай, че правата на частните собственици не са ясно и недвусмислено дефинирани и прилагани, едни хора ще започнат да вредят на други. Те ще си присвояват чужда собственост и ще използват ресурси без да заплащат за тях. Ако им се позволява да налагат такива разходи на другите без тяхно съгласие, същинските производствени разходи за създаването на стоките няма да бъдат правилно отчетени от пазарите. В същото време е възможно ресурси, при които правата на собственост не са добре дефинирани и защитени, да се използват неефективно.⁶ Такъв е примерът с безнаказаното замърсяване на околната среда от едни стопански субекти, за което понасят вреда всички останали.

Втората основна функция на държавата е **производствената**. Тя се изпълнява практически чрез създаването на т. нар. колективни блага. С други думи, те са предназначени за общо ползване. В един по-конкретен план, това е онази част от благата в едно общество, които частният сектор не желае и не може да създава поради ниската им икономическа ефективност. Същевременно те са необходими за обществото като цяло. Те не могат да бъдат произведени на пазарен принцип или, ако са произведени, пазарът не може да оцени точно.

⁵ Получава нобелова награда по икономика през 1986 г. за развитието на договорните и конституционните основи в теорията за взимане на решения в икономиката и политиката.

⁶ Вж. Смит, А. Богатството на народите. ИК „Рата”, С., 2006, с. 673 – 675, 686 – 690.

От позицията на производствената функция на правителството, трябва да подчертаем, че публичният сектор в едно национално стопанство има произведен характер в условията на съвременната пазарна икономика. Той изземва ресурси от частния сектор за да финансира създаването и предлагането на блага за колективно потребление. При това държавата не винаги се ръководи от принципа за **икономическа ефективност на вложените ресурси**, който има задължителен характер за частните стопански агенти. По-скоро тя се е устремила към постигането на **социална справедливост**. В никакъв случай обаче не може да се твърди, че публичният сектор загърбва напълно ефективността за сметка на справедливостта. Там, където е възможно да се произвежда ефективно, държавата го прави. В този смисъл можем да заключим, че **държавата трябва да намери баланса между двата принципа**.

От казаното до тук става ясно, че без намеса на държавата днес обществено – икономическите процеси са немислими. В икономическата теория често се използва един важен аргумент за оправдаване на необходимостта от по-активна правителствена политика в стопанската сфера. Той се състои в това, че **пазарът не винаги е в състояние да разпределя ефективно ресурсите**. Възникват пазарни дефекти, за неутрализирането на които важна роля се отдава на държавата. Тя не бива да измества пазара и да отнема присъщите му функции. Напротив, ще го подпомага и допълва за подобряване функционирането на икономиката.

Невъзможността на пазара винаги да решава възникналите в стопанската система проблеми дава сериозни аргументи в подкрепа на намесата на държавата в икономиката. Тези аргументи могат да бъдат систематизирани по следния начин:

- необходимост от производство на обществени блага;
- наличие на външни извън пазарни ефекти;
- проблеми с достъпа до пазарна информация;
- проблеми с разпределението на доходите;
- образуването на монополни структури на пазарите;
- цикличните колебания на икономиката.

Благата за обществено ползване имат колективен характер. Такива са инфраструктурата (техническа и институционална), образователната сфера, здравеопазването, културата, отбраната и сигурността. Те се произвеждат на непазарен принцип и ги търсим от държавата.

Наличието на външни извън пазарни ефекти също изисква вниманието на държавата. Пазарните отношения пораждаат ефективност, когато цената на стоката е равна на обществено признатите разходи за нейното производство и при положение, че ценността ѝ за купувача съвпада с

ползите от тази стока за обществото.⁷ Разходите и ползите от дадено производство не винаги намират пълно отражение в пазарните цени. Пример в потвърждение на казаното е проблемът със замърсяването на околната среда. При неговото решение държавата има инструменти, с които да задължи стопанските агенти да въведат екологосъобразно оборудване и да пречистват своите производствени отпадъци. И все пак не всички външни ефекти носят отрицателни последици за обществото.

На съвременният етап от развитието на икономическите процеси на дневен ред стои един също важен проблем, за чието решаване се обръщаме към държавата. Той се състои във възможността свободно да се набира, доставя и разпространява пазарна информация. Свободният достъп до пълноценна информация създава предпоставки потребителите и бизнеса да бъдат поставени при равни условия в своите стопански действия. Ако не са информирани точно, икономическите агенти не биха могли да предприемат решения, които да са максимално ефективни както за тях, така и за обществото като цяло. Неточните решения създават невъзможност за пазарна синхронизация на индивидуалните и колективните интереси.⁸ Например, на държавата е вменено да създава условия при които потребителите да са информирани и, в този смисъл, защитени от нелоялните практики на някои производители по отношение на цени, качество, количество и асортимент на предлаганите стоки. Друг пример, правителството чрез свои институции осъществява контрол върху условията за труд, външния вид и безопасността на крайните стоки, етикетирването им и изписването на необходимата информация върху тях.

Една от основните насоки на въздействие от страна на държавата върху стопанския процес е разпределението и преразпределението на доходите. Чрез тези свои действия правителството изземва част от дохода, формиран от едни субекти, насочвайки го към други с оглед на поддържането на социална справедливост.⁹ Пример в това отношение е сериозният ръст на трансферните плащания у нас през последните 15 – 16 години под формата на обезщетения за безработица, социална подкрепа, пенсии и субсидии за някои сектори на националното производство. Когато е нарушен принципът на еквивалентността, това създава усещане за оцеляване на едни за сметка на други субекти.

⁷ Вж. Пигу, А. Экономическая теория благосостояния. „Мысль”, М., 1985, с. 58–65.

⁸ Вж. Марекон, Н. Дългият път към свободен достъп до информация от обществения сектор. <http://ime.bg/bg/articles/dylgiqt-pyt-kym-swoboden-dostyp-do-informaciq-ot-obshtestwениq-sektor/> (последен достъп 03.08.2017 г.).

⁹ Вж. Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. ИК „Рата”, С., 2006, с. 112 – 116.

Монополните формирания на редица съвременни пазари също изискват държавна намеса. Това става чрез приемането и прилагането на антимонополни закони, чрез които да се създадат конкурентни условия между фирмите. Крайният ефект от правителствените интервенции в тази посока е повишаване ефективността на разпределение и използване на ресурсите.

На икономическото развитие са присъщи цикличните колебания. Сметчането на спадовете и кризисните състояния и устойчивостта на растежа също предполагат държавна намеса.¹⁰ Невъзможността на пазара сам да се справи с негативните последици от цикличното движение е доказано в периода преди и по време на Великата депресия 1929 – 1933 г. Именно тогава държавата започва да регулира макроикономическите агрегати с цел създаване на условия за по-голяма стабилност в заетостта, производството, цените и доходите. Един от големите спорове, които изследователите водят е свързан с това, дали държавата е в състояние да осигури по-голяма равномерност на цикъла и ако отговорът е да – в каква степен.¹¹ Стопанската действителност доказва, че правителството не може изцяло и напълно да контролира икономиката. Доколкото обаче то контролира съществена част от разходите и парите в обръщение, трябва да работи за изглаждане на колебанията.

Разгледаните причини за необходимостта от намеса на държавата в стопанския живот на обществото са основание за заключението, че **публичният сектор е равностоен по значение на потребителския, производствения и външно – икономическия**. Държавата днес не бива да елиминира пазара, а само да го допълва и замества там, където той не може да предложи на обществото рационален механизъм на създаване и придобиване на публични блага.

Държавно регулиране на икономиката – същност и инструменти за въздействие

Основната насока, в която би трябвало да търсим ефектите от намесата на държавата в икономиката, е значението на макропоказателите – реален БВП, заетост, доходи, инвестиции, безработица, инфлация и др. В един по-конкретен смисъл може да се каже, че **държавата трябва да допринася за по-висока ефективност на производството и устойчив растеж**, от една страна, а от друга – **за постигане на социална справедливост, стабилност и сигурност**, както и **стратегическа насоченост на развитието**.

¹⁰ Вж. Kalecki, M. Essays in the Theory of Economic Fluctuations. N. Y., 1939.

¹¹ Вж. Кирова, Ал. Новото кейнсианство. Микроикономически основи и връзка с макроикономическата политика. Изд. на УНСС, С., 2010., с. 58 – 62.

Така дефинираните цели на държавната намеса в действителност са функции на правителствената икономическа политика. За да се компенсира намаляването на ефективността и забавянето на растежа вследствие от възникнали пазарни дефекти и поради действието на външни фактори, държавата трябва:

- непрекъснато да усъвършенства правния фундамент на функционирането на националното стопанство;
- да насърчава конкуренцията и да премахва пречките пред нея;
- да развива и модернизира стопанската и социалната инфраструктура – пътища, пристанища, летища, градска среда, транспорт и комуникации и т. н.;
- да създава непосредствени стимули за постигането на икономически растеж.

Преследвайки практическата реализация на принципа на ефективността, пазарът винаги ще диференцира доходите на собствениците на ресурси според степента има на продуктивно участие в производствените процеси. За да не останат стопански субекти без достъп до производството и по този начин – без доходи, държавата е насочила усилията си към постигане на **относителна социална справедливост**. Това става чрез **преразпределение на доход** и неговото насочване от едни икономически агенти към други. В същата посока на разсъждения правителството предприема регулативни мерки спрямо цените и инфлацията, осигурявайки предвидимост в темпа на тяхната промяна.

Приоритетна нейна грижа е осигуряването на **икономическа и социална стабилност и сигурност**. За нейното осъществяване се провежда активна макроикономическа стабилизационна политика с акцент върху: смекчаване на цикличното развитие и преди всичко на кризисните състояния и балансиране на външноикономическите отношения.¹²

С оглед на поддържането на висока макроикономическа ефективност, социална справедливост, стабилност и сигурност държавата провежда активна структурна политика и стратегически насочва развитието на националното стопанство и обществото. В този смисъл, **тя определя и утвърждава приоритетите пред развитието в съответствие с общата стратегия и с външноикономическата ориентация на страната**.

Намесата на държавата в стопанските процеси се реализира по два начина. От една страна, **пряко чрез развитие на самия публичен сек-**

¹² Вж. Blomström, M., A. Kokko, F. Sjöholm. Growth and Innovation Policies for a Knowledge Economy: Experiences from Finland, Sweden and Singapore. Stockholm School of Economics, Working Paper 156, October 2002.

тор на икономиката и чрез административни разпореждания. А от друга страна, по **косвен път** – като си служи с **икономически инструменти**. Една част от своите функции държавата реализира чрез присъщия ѝ **извън пазарен сектор**.¹³ Казано иначе, това са услуги без пазарен излаз. Такива са отбраната, сигурността, здравеопазването, образованието, законотворчеството, културата и др. В действителност обаче те имат сериозен дял от потока на съвкупните разходи в националното стопанство и по този начин – участват в агрегатното търсене. При тяхното „производство“ се използват същите фактори, както частния сектор и по този начин държавата се явява негов конкурент. Привличането на ресурси от извън пазарния сектор засилва преразпределителната функция на държавния бюджет.

Една част от публичния сектор има предприемачески характер. Освен по формата на собственост, този негов сегмент по нищо не се различава от частния бизнес. Чрез него държавата също извършва **пряка намеса** в икономиката, като инвестира, създава работни места и доходи. Друг канал за влияние в стопанските процеси от страна на държавата са **издаваните от нея административни разпоредби** – закони, постановления, национализации, приватизации и пр.

Важно значение за пълното оценяване на ролята на държавата в стопанските процеси имат формите на **косвено въздействие**.¹⁴ Такива са:

- стратегическото планиране и програмиране, предлагащи определен тип информация за обозримото бъдеще с пожелателен характер;
- сключването на дългосрочни спогодби с трети страни в съответствие със стратегическата линия на развитие на страната за взаимно икономическо сътрудничество, облекчен търговски режим и т. н.;
- всички въздействия върху икономиката, които държавата упражнява чрез своята парична, фискална, доходна, структурна и външноикономическа политика.

Намесата на държавата в стопанските процеси – независимо дали пряко или косвено, се реализира чрез прилагането на определени **инструменти**, разпределени в четири направления на общата макроикономическа поли:

- инструменти на паричната (монетарната) политика;

¹³ Вж. Статев, Ст., В. Пиримова, Ст. Ралева, П. Илиев. Икономика и публичен сектор. УИ „Стопанство“, С., 2007, с. 117 – 119. (Черният курсив е мой, Цв. Ил.)

¹⁴ Вж. Улф – младши, Ч. Пазар или държавна намеса (избор между две несвършени алтернативи), Институт за пазарна икономика, С., 1995. <http://www.easibulgaria.org/presentation-book.php> (Последно достъпен на 03.08.2017 г.).

- инструменти на фискалната политика;
- инструменти на политиката по доходите;
- инструменти за въздействие върху външноикономическите отношения.

В пазарни условия всички разновидности на икономически отношения могат да бъдат представени в парична форма. Поради това държавата има възможност да влияе върху стопанските процеси чрез **промяна в количеството на парите в обръщение**. Например, свиването или разширяването на паричната маса в обръщение увеличава или респективно намалява съвкупното търсене, покачва или понижава равнището на лихвените проценти, влияе върху решенията за спестяване и инвестиции, а посредством тях – върху заетостта и доходите. В разпореждане на правителството са такива монетарни инструменти като: **операциите на открития пазар, нормата на задължителни банкови резерви и сконтовия процент**.

В групата инструментите с **фискален** или **бюджетен** характер са: **данъците, митата, бюджетните разходи, субсидиите, социалните трансфери, бюджетния дефицит, вътрешния и външния държавен дълг**. Например, увеличението на данъците намалява разполагаемите от частния сектор ресурси – средствата за лично потребление и фирмените инвестиции. Това не е само преразпределение, а по-скоро ограничение на съвкупното търсене. С обратен ефект се характеризира политиката за намаляване на данъците.

Косвено въздействие върху икономиката държавата оказва чрез **политиката си по доходите**. Пример за това е нормативно регламентираното равнище на **минимална работна заплата** в страната, **осигурителните прагове** по сектори и отрасли и т.н.

Във **външноикономическите отношения** държавата влияе чрез: **разменния курс на националната парична единица спрямо валутите на други страни, митата, търговските квоти и спогодби с други държави**.

От така представените форми и инструменти на намеса на държавата в стопанските процеси може да се направи извода: **ефектите от влиянието намират израз в постигания икономически растеж, заетостта, доходите, цените, стабилността на националната парична единица**.

Видове икономическа политика на държавата

Под понятието „**икономическа политика на държавата**“ се има предвид **съвкупност от целенасочени мерки за въздействие върху националното стопанство, които са в унисон с предварително дефинирана стратегическа посока на развитие**. В най-общ вид разновидностите на

правителствена икономическа политика могат да се представят в следните направления:¹⁵

- в зависимост от обекта на въздействие – **микро- и макроикономическа**;
- според характера ѝ – **ограничителна (рестриктивна) и стимулираща (експанзивна)**;
- спрямо предназначението ѝ – **политика за контрол и регулиране на икономиката и на социалното развитие**.

Във фокуса на вниманието на микроикономическата политика на правителството е създаването на условия за оптимално стопанско поведение производители и потребители. Ако всеки отделен икономически агент успява благодарение на това да реализира ефективно и печелившо своите интереси, то и тези на обществото ще бъдат гарантирани. В условията на пазарна икономика този тип политика изпълнява следните функции:

- предотвратяване на възможностите за поява на пазарни дефекти и неблагоприятни външни фактори на развитието, като се стимулира конкуренцията;
- опазване на околната среда и осигуряване на повече обществени ползи в сравнение със социалните разходи;
- осигуряване на условия за по-голяма социална справедливост при разпределение на доходите и ограничаване на социалната диференциация в обществото.

Разновидности на микроикономическата политика са антитръстовата (антимонополна) и антидъмпингова политика. Те включват разработване на комплекс от законодателни мерки срещу монополизацията на пазарите, ограничаване на свободната конкуренция и избора. В конкретен план, **антитръстовата политика** е насочена срещу: споразумения между големи компании, възпрепятстващи свободата на достъп до пазара и количествата на предлаганата продукция; съгласуването на ценовите нива и установяване на монополно високи (при продажби) и монополно ниски (при доставки) цени; споразумения за хоризонтални и вертикални сливания за създаване на конгломерати и др. На практика не всяко сливане е преследвано от антимонополното законодателство. Когато сливанията не водят до формиране на преобладаващ пазарен дял, се насърчават от държавата. Ако възпрепятстват конкуренцията или въобще я изключват, те се санкционират от закона.

¹⁵ Вж. Савов, Ст. Мароикономика. Шесто издание, „Тракия – М”, С., 1999., с. 161 – 172.

Антидъмпинговата политика включва съвкупност от законодателни мерки за защита на националните производства от нелоялна чуждестранна конкуренция. Така например, митата върху вноса по цени, които са значително по-ниски от обичайните за страната. В тази посока се сключват междуправителствени спогодби, регулиращи количествата на изнасяните стоки, или предвиждащи експортни такси, намаляващи конкурентоспособността на изнасяните стоки.

Макроикономическата политика има за задача да създава условия за оптимално функциониране на националното стопанство като цяло, както и на отделни негови сектори. Тя е насочена към постигане на следните цели: устойчив темп на икономически растеж, стабилност на цените, пълна заетост на ресурсите, високо равнище на доходите и балансирани външноикономически отношения. Влошаването на макропоказателите са сигнал за провеждането на политика с експанзивен характер. Тя е насочена към стимулиране на растежа на БВП и приближаването му до потенциала; разкриване на нови работни места и намаляване на безработицата. При икономически подем правителството провежда политика на рестрикции за ограничаване на съвкупните разходи до потенциалното равнище на БВП и овладяване на инфлацията.

Намесата на държавата в стопанските процеси по своята същност представлява **прилагане на регулации върху икономическото и социалното развитие**. Контролът се упражнява в следните посоки: масата и движението на парите; реализацията на държавния бюджет; равнището на цените и доходите, особено при инфлация; външноикономическите отношения; монополните тенденции; взаимоотношенията между синдикати и работодатели при колективното трудово договаряне; регионалното развитие и др.

При пазарната икономика търсенето, предлагането и равнището на цените разпределят ресурсите и предполагат най-ефективното им използване. Държавата от своя страна се стреми към оптималното функциониране на националното стопанство чрез осъществяване на стратегическо планиране, прилагане на различни програми и привеждане в действие на икономически лостове.

Казаното ни дава основание да подчертаем, че когато става въпрос за производство на **делими блага** – при които потребителя има възможност да избира колко и кои да закупува или не, пазарът може най-ефективно да ги осигури. Но при обществените, които приемаме като **неделими (колективно ползвани)**, производството им се базира на колективни, а не на пазарни решения.

Теорията за обществения избор анализира **три възможни ефекта на колективните действия и общия избор**.¹⁶ Според първия ефект колективният избор може да бъде **отрицателен**. Обикновено той е такъв в резултат от погрешни правителствени решения и действия. По-конкретно грешките в политиката са резултат от разработването и прилагането на нереалистични политически програми, които на практика водят до по-големи социални разходи от обществените ползи. Подобни ефекти се наблюдават в условията на войни и политически кризи. В крайна сметка резултатът от тях е влошено благосъстояние на обществото като цяло.

Вторият ефект предвижда, че колективните действия биха могли да имат **преразпределителен ефект**. Иначе казано, от определени правителствени решения доходите на едни стопански субекти растат, за сметка на оцеляването на други. Например, увеличаването на данъчното бреме за едни осигурява ресурс за финансиране на програми за подпомагане на други части от населението, които обикновено нямат достатъчен принос в общественото благосъстояние.

На трето място, колективните действия имат резултат, гарантиращ **максимална полза за всички**.

Държавният бюджет – основен инструмент за провеждане на фискална политика

Основен инструмент за провеждане на правителствената фискална политика е **бюджетът**. По своята същност това е **финансовия план, по който правителството ориентира въздействието си в стопанските процеси**. На съвременния етап държавата е равностоен участник при формирането на БВП и основните икономически параметри посредством своята разходна и приходна политика в рамките на циркуляционните потоци, предопределящи функционирането на националното стопанство през определен период от време.

В по-конкретен аспект бюджетът е финансов план на държавата, включващ **планираните разходи** за изпълнението на определени правителствени програми (образование, здравеопазване, отбрана и сигурност, култура капиталови мощности и пр.) и **планирани приходи**, необходими за покриване на разходите.

Между планираните и реално извършените разходи и формирани приходи не винаги е налице съвпадение. От равнището на действително изпълнение на приходите и реализиране на разходите зависи

¹⁶ За основоположник на Теорията за обществения избор се приема американския икономист Джеймс М. Бюканън. Вж. Buchanan, J. M. *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. University of Chicago Press, 1975, p. 35 – 45.

практическата реализация на правителствената бюджетна програма. При положение, че приходите напълно покриват разходите и няма остатъчно неизползвани средства, бюджетът е **балансиран**. Когато приходите превишават разходите, е налице **бюджетен излишък**. Обратно, при превишението на разходите над приходите, наблюдаваният ефект е **бюджетен дефицит**.

От практическа гледна точка съотношението между приходната и разходната страни на държавния бюджет предопределя провежданата правителствена политика. Ако правителството осъществява активна икономическа и социална политика, се формира известния от теорията **структурен бюджет**. При него бюджетните приходи и разходи са така структурирани, че правителството да може да съдейства за функционирането на икономиката в условията на пълна заетост, т. е. на потенциала на производствените си възможности. В случай, че приходите и разходите по бюджета се намират под сериозното влияние на протичащия бизнес цикъл, се формира **цикличен бюджет**.

В икономическата теория се прави разграничение между **годишно балансиран** и **циклично балансиран бюджет**. Ако бюджетът се уравновесява чрез промени в приходната и/или в разходната си част в рамките на една година, се говори за годишно балансиран. Например, нека допуснем, че в средата на година правителството отчита значително по-ниска събираемост на приходите в бюджета. При това положение са възможно следните стъпки за балансиране в рамките на годината. На първо място, намаляване на разходите и свеждането им до размера на приходите. Второ, увеличаване на данъците (по-рядко предприемана алтернатива) и повишаване на мерките за контрол по събираемостта на приходите. Трето, промени и в приходната и в разходната част в посока към едновременно увеличение на данъци и съкращение на разходи. Крайният ефект от тези мерки може да се види като намаление на съвкупните разходи и агрегатното търсене, и от там – задълбочаване на рецесионните тенденции.

Подобни разсъждения могат да са направят и при наличие на условия за икономически подем. Нека предположим, че правителството е установило нарастване на приходите и то с темп по-висок от този на разходите. За да се уравни бюджетът, правителството е изправено пред две алтернативи – повишение на разходите и/или намаление на данъците. Тези действия биха имали един и същи ефект – ръст на съвкупните разходи и агрегатното търсене, усилващи допълнително инфлационните процеси.

Бюджетът ще се балансира циклично, ако изравняването на приходите и разходите става не на годишна база, а по продължението на бизнес цикъла. При това в отделни, най-вече в период на подем, е въз-

можно да се постигне бюджетен излишък, а в други – при спад, да е налице дефицит.

В икономическата теория са разработени различни подходи за съставяне на държавния бюджет, като проводник на фискалната правителствена политика, отразяващи гледните точки на основните идейни течения в науката. Тук ще се спрем на вижданията на представителите на *класическата, кейнсианската и неолибералната икономически школи*.

Подходът на представителите на **класическата школа** е базиран на **концепцията за вътрешно присъщите за икономическата система саморегулиращи механизми**. Те са достатъчно ефективни, за да осигурят пълна заетост на ресурсите в дългосрочен план, поради което пряка намеса на правителството не е необходима. **На държавата се гледа като на потребител, а не на производител**. Затова според тях бюджетът трябва да бъде **малък, годишно балансиран** и да не нарушава съотношението на икономическите сили, формирано от пазара.¹⁷

Последователите на Дж. М. Кейнс стоят зад идеята за широка намеса на държавата в стопанските процеси. За тях **бюджетът е основен инструмент за практическо реализиране** на подобна политика и на тази основа – той трябва да бъде циклично балансиран и да преразпределя ресурсите. Нещо повече, те смята, че **растежът на производството е по-важен, отколкото равновесието на приходите и разходите**. В този смисъл, през бюджета държавата ще оказва активна подкрепа при постигането на устойчив растеж и пълна заетост, въздействайки върху съвкупното търсене.¹⁸

Привържениците на **неолибералния подход** позиционират своята гледна точка върху **доминирането на частната собственост и на пазара над държавната намеса в икономиката**. Според тази група икономисти **държавната намеса е допустима само под формата на приспособяване на стопанското развитие към изискванията на пазара**.¹⁹

Обобщавайки възгледите на трите групи мислители, можем да направим извод, че **бюджетът е инструмент, чрез който правителството реа-**

¹⁷ Вж. Дохърти, П. Дж. Кой се страхува от Адам Смит? Или как пазарът се сдобил с душа! „Класика и стил”, С., 2006, с. 219 – 225.

¹⁸ За повече подробности виж: Славенков, Б. Джон Мейнар Кейнс – революцията продължава. Научни трудове, Годишник № 5, УИ „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2007; Matsuyama, K. Why Are There Rich and Poor Countries?: Symmetry – Breaking in the World Economy. NBER Working Paper, 1996, № 5697; Krugman, P., A. Venables. Globalisation and the Inequality of Nations. – Quarterly Journal of Economics, 1995, vol. 110.

¹⁹ Тезата е защитена обстойно в: Aghion, Ph., P. Howitt. Endogenous Growth Theory. Cambridge, MIT Press, 1998; Segestrom, P. Endogenous Growth without Scale Effect. – American Economic Review, 1998, vol. 88.

лизира своите основни функции. Те се свеждат до: постигане на макроикономическа ефективност, висока степен на социална справедливост и по-голяма национална сигурност.

В структурно отношение бюджетът на държавата е финансов план, който включва две страни – приходна и разходна. Те са пряк израз на фискалната политика, провеждана от правителството през определен период от време. От позиция на приходите съществено значение имат следните съотношения:

- между приходите от стопанска дейност и тези от нестопанска;
- между данъчните и неданъчните приходи;
- между приходите от преки и тези от косвени данъци.

Пак от тази позиция не е без значение в каква степен е разпределена данъчната тежест върху отделните групи стопански субекти. В по-конкретен план, върху юридическите или върху физическите, спрямо капитала или труда е насочена тя в по-голяма степен.

Цели, видове и инструменти на фискалната политика.

Най-често предлаганата дефиниция на **фискалната политика** е: **икономическа политика, провеждана от правителството на дадена страна посредством разработването и прилагането на държавния бюджет.**

С провеждането на фискалната политика правителството си поставя определени **цели**. Те могат да имат различна насоченост съобразно контекста на националното и глобалното развитие на стопанските процеси. Така например, до Великата депресия (1929 – 1933 г.) тя се е свеждала единствено до балансиране на приходите и разходите по бюджета на държавата.²⁰ В силните години на кейнсианството – до средата на 70 – те год. на XX век, пред фискалната политика на правителството се поставят по-широки цели като: въздействие върху съвкупното търсене и агрегатното предлагане; изглаждане на цикличните колебания; устойчив растеж на БВП; пълна заетост на ресурсите и т. н. Всичко това дори и с цената на сериозен бюджетен дефицит.²¹

Реализирането на фискалната правителствена политика в днешните условия е съобразено със спецификата на финансовото положение на страната, от една страна, а от друга – с нейното икономическо и социално развитие.

²⁰ Вж. Kalecki, M. Essays in the Theory of Economic Fluctuations. N. Y., 1939.

²¹ Вж. Гълбрайт, Дж. К. Пътуване през икономическото време. „Дамян Яков”, С., 1999, с. 78 – 83.

За да се постигнат предварително дефинираните пред фискалната политика на страната целеви параметри на социално – икономическото развитие, правителството прилага определени **инструменти**. Такива са: **бюджетните разходи, данъците, паричните трансфери, бюджетния дефицит и амортизационните норми**.

Посредством своите величина, структура и насоченост, бюджетните разходи оказват както пряко, така и косвено влияние върху равнищата на частното потребление, публичното потребление и инвестициите на бизнеса. С други думи, въздействия се в посока централизиране или децентрализиране при използването на ресурсите.

Въздействието през данъците може да се анализира в следните аспекти: тежест, разновидности на данъците, платци на данъците и др. От тях се определя каква част от ресурсите остава на разположение в ръцете на стопанските субекти и каква част ще се разпределя от държавата.

По своята същност паричните трансфери, извършвани от държавата, са форма на преразпределение на ресурси от едни икономически агенти към други под формата на субсидии, социални плащания, помощи, погасяване на дългове и т. н.

Посредством бюджетния дефицит правителството може да обезпечава някои основни икономически функции. Важно значение от фискална гледна точка имат неговата величина, финансирането му и насоката на използването му на основата на увеличението на разходите.

Определянето на амортизационните норми от страна на правителството оказва въздействие върху възможностите на бизнеса по отношение на поддържането и обновяването на основния капитал в икономиката.

Чрез разгледаните инструменти може да се провежда фискална политика в различни разновидности. От гледна точка на *продължителността* ѝ тя бива: **краткосрочна, средносрочна и дългосрочна**. *В зависимост от обекта*, към който е насочена, се разграничава: **политика на влияние върху съвкупното търсене и политика на въздействие спрямо съвкупното предлагане**. *Според насочеността* си тя се дели на: **микроикономическа и макроикономическа**. Предвид на *начина на осъществяването* ѝ става дума за: **дискреционна (по предварително изготвен сценарий) и недискреционна (по автоматично действащи, вградени механизми)** политика. Разгледана през призмата на *нейния характер*, фискалната политика бива: **експанзионистична и рестрикционна** по отношение на икономическата активност. Съгласно *поставените пред*

нея цели тя се диференцира на: **стабилизационна и политика на регулиране** на икономическото развитие.²²

Сред най-важните от изследователска гледна точка разграничения на фискалната политика е това на микроикономическа и макроикономическа. **Микроикономическата фискална политика има за цел да създава благоприятни условия за функциониране на отделните стопански субекти, водещо до ползи както за самите тях, така и за обществото и държавата като цяло.** При пазарната икономика този тип фискална политика има три функционални направления. **На първо място**, да преодолява и смекчава деформациите на съвкупното търсене и съвкупното предлагане, да създава предпоставки за щадящо използване на природната среда и т. н. **Второ**, да стимулира и гарантира конкуренцията като основен стопански принцип на взаимодействие в пазарни условия. **Трето**, да предполага по-висока степен на справедливост при разпределението на доходите.

На макро равнище фискалната политика трябва да бъде фокусирана върху създаването на благоприятни условия за функциониране и развитие на икономиката като цяло. В този смисъл, нейният характер и целите ѝ във всеки един момент ще се предопределят от показателите на макроикономическата активност.

Съществено значение от гледна точка на ефектите, които дава фискалната политика на правителството, има диференциацията ѝ на дискреционна и недискреционна. Тя има **дискреционен характер**, когато е **основана на съзнателно избрани и предварително дефинирани цели** (например в контекста на определена програма). Иначе казано, това е съзнателно провеждана правителствена политика, която чрез бюджетните разходи и данъците е насочена към постигане на оптимално равнище на производството, поддържане на пълна заетост на ресурсите и стабилност на цените (контрол върху инфлационните процеси). В условията на рецесия обикновено бюджетните разходи растат, най-често се цената на увеличаващ се дефицит, за да се даде импулс на икономиката. Подобен ефект би могъл да се постигне и чрез намаляване на данъците, при което в стопанските агенти остават повече средства за потребление и инвестиции. В обратната ситуация, при подем, разходите целенасочено се ограничават, респективно данъците се повишават, за да се ограничи съвкупното търсене и да се предотвратят инфлационни тенденции.

Провеждането на ефективна дискреционна фискална политика изисква съобразяване със следните условия:

²² Вж. Мойсейкин, Ю. Н. и кол. Экономическая политика государства. „Росс. университет дружбы народов”, М., 2010, с. 189 – 194.

- познаване на мултиплициращите ефекти на разходите и данъците за стопанската динамика (отчитане на силата на разходния и данъчния мултипликатор);
- определяне действителните параметри на потенциалните производствени възможности на икономиката;
- точна представа за времевия лаг, след който се проявяват резултатите от предприетите мерки.

В случай, че дискреционната фискална политика не е съобразена с горепосочените изисквания, резултатите ѝ може да се противоположни на очакванията. В този смисъл, например тя е неприложима в ситуация на стагфлация по следните причини. Нарастването на разходите за преодоляване на застоя в производството и безработицата създава стимули за ръст на инфлацията, а от своя страна борбата с нея – засилва стагнацията. В един по-дългосрочен план висока ефективност би имала фискална политика, разчитаща на вградени стабилизатори.

Недискреционната фискална политика се реализира на базата на общовалидни автоматично действащи правила. Със силата на вградени стабилизатори при нея се използват всички фискални средства, които в условията на рецесия увеличават бюджетния дефицит, а при подем го намаляват или премахват автоматично, без целенасочени правителствени действия.

В зависимост от силата на влияние с приоритетно действие могат да се определят **данъците**, определени като фиксиран процент от величината на дохода, и **паричните плащания с трансферен характер**. При рецесия облагаемите доходи намаляват поради спада на производствената активност и загубата на работни места. В резултат се свиват и данъчните приходи от подоходни данъци в бюджета. Крайният ефект на този процес е бюджетния дефицит. В условията на подем, обратно, нарастват данъчните постъпления, защото се увеличават заетостта и доходите. Бюджетният дефицит се заличава и дори може да се получи излишък. Повечето събирани данъци от домакинствата и бизнеса ограничават тяхната активност в сферите на потребление и инвестиции, а това в крайна сметка потиска стимула за икономическа активност.

От своя страна ефектите на паричните трансфери като инструмент на недискреционната фискална политика могат да се представят по следния начин. В условията на спад на деловата активност и оттегляне на реалния БВП под потенциала, загубата на работни места предполага повече средства, с които държавата да обезщети останалите извън системата на производство. Нещо повече, наблюдава се сериозен спад в плащанията на бизнес към различните фондове, в т. ч. и за безработица. Това създава условия за автоматично въздействие върху разполагаемите доходи и върху съвкупните разходи чрез компенсаци-

ите за безработните лица. В обратната икономическа ситуация, при подем заетостта расте, а безработицата се свива. Ето защо и плащанията в различните фондове на социалното осигуряване растат, а същевременно помощите при безработица намаляват автоматично.²³

Сравнително същият механизъм на автоматично действие може да се набележи и при други вградени стабилизатори.

В действителност трябва да се има предвид, че **автоматичните стабилизатори не премахват напълно цикличните колебания в стопанското развитие**. Те само ги смекчават, намалявайки тяхната амплитуда. Повлияни от действията на тези механизми, например, разходите на домакинствата и фирмите се колебаят в значително по-малка степен в сравнение с измененията в равнището на БВП и доходите. Значително по-големи, обаче, са флукуациите в бюджетните приходи и разходи. Затова при определени условия действието на автоматичните стабилизатори може да се допълва от дискреционни мерки, например чрез: промени в данъчния размер (процент), в данъчната система, в компенсационните програми, в трансферните плащания и др. Въпреки всичко това не отменя нуждата от общи правила за функциониране на икономиката, в т. ч. от вътрешно присъщи стабилизиращи механизми.

В зависимост от посоката, в която ще окаже въздействие върху стопанската динамика, фискалната политика се диференцира на **експанзивна** и **рестриктивна**. Експанзивна политика се провежда с цел стимулиране на деловата активност при спад на реалния БВП под предела на производствените възможности поради недостатъчно съвкупно търсене. Нарастването на бюджетните разходи, в комбинация или не с намаляване на данъците, влияе положително върху съвкупното търсене и агрегатното предлагане и създава възможност за излизане на икономиката от кризисното състояние. В условията на подем и бум, където инфлационните тенденции са сериозно намерили, поради превишение на реалния БВП над потенциалния, е уместно приложението на ограничителна фискална политика. Тя се свързва предимно със свиване на бюджетните разходи и увеличение на данъците, за да се „охлади“ стопанската система.

Бюджетни разходи. Разходен мултипликатор.

Под понятието „бюджетни разходи“ от аналитична позиция имаме предвид по-скоро онези плащания на правителството, които имат насрещен стокосен поток. По-малко внимание тук ще отделим на транс-

²³ Вж. Неновски, Н. Свободните пари. АИ „Проф. Марин Дринов“, С., 2001, с. 89 – 94.

ферните плащания, тъй като техният ефект може да се отчете през разходите на домакинствата за крайно потребление и инвестиции.

От функционална гледна точка държавните разходи имат своето значение за формиране потока на съвкупните разходи в икономиката. Те се финансират основно през данъчните постъпления, за сметка на заеми и помощи. В определени случаи правителството би могло да обезпечи разходната си политика и чрез нови парични емисии. Независимо от източника на средства, бюджетните разходи са най-достъпният инструмент за провеждане на правителствена политика в един или друг аспект. Ето защо основната линия, по която бихме могли да ги диференцираме е свързана именно с правителствената политика. В един непосредствен план чрез тях се въздейства върху равнищата на агрегатните търсене и предлагане. Ето защо в доста случаи управляващите държавната машина предпочитат да постигнат макроикономическо равновесие с цената на бюджетно неравновесие.

Когато икономиката навлиза в **кризисно състояние** правителството предпочита да увеличи рязко бюджетните разходи, за да компенсира недостига на съвкупни разходи и така – да стимулира стопанската активност и да намали безработицата. Установяването на икономиката на траекторията на подема и достигането на предела на производствените възможности дава основание на правителството да съкрати своите разходи, за да не позволи развитието на инфлационни процеси. В рамките на посоченото могат да се набележат и ефектите на разходната политика на правителството.

За целите на нашето представяне ще разгледаме две насоки на приложение на разходната политика. На първо място, *при преодоляване на рецесионен разрив в модела на съвкупните разходи (при постоянни цени в икономиката) и в модела „съвкупно търсене – съвкупно предлагане“ (при гъвкави цени)*. На второ място, *при преодоляване на инфлационен разрив на основата на модела „съвкупно търсене – съвкупно предлагане“*.

Ще припомним, че рецесионният разрив възниква, когато реалният БВП изостане под нивото на потенциалния най-малко за две последователни тримесечия. Причините за неговото възникване могат да се проследят в няколко посоки. *Първо*, при недостатъчни съвкупни разходи и съвкупно търсене за поддържане на реалния БВП на предела на производствените възможности в рамките на фиксирани цени на стоковете и ресурсните пазари. *Второ*, при положение, че действителното равнище на цените е под очакваното, което принуждава бизнеса да ограничава производството и предлагането.

Рецесионният разрив ангажира вниманието на правителството, което ще се усети през фискалната политика, насочена към неговото прео-

доляване. Добър инструмент за целта са бюджетните разходи. В този смисъл, една експанзивна фискална политика в разходен аспект би трябвало да даде импулс на реалния БВП и да го върне на потенциала. Това обаче изисква точна диагностика на проблема, за да се даде отговор на един съществен въпрос – с колко да увеличим бюджетните разходи, така че да се заличи рецесионния разрыв? На практика прирастът на всеки от компонентите на потока на съвкупните разходи, в т. ч. и на правителствените, има мултиплициращ ефект за величината на реалния БВП. С други думи, **обект на преценка е множественият ефект на бюджетните разходи**. Причината за това може да се определи по следния начин. Прирастът на БВП зависи освен от величината, с която растат правителствените разходи, но и от мултиплициращото им действие. Множественият ефект се дължи на пределната склонност към потребление и е правопрпорционален на нея, респективно – обратнопропорционален на пределната склонност към спестяване.

По този начин **мултипликаторът на държавните разходи** е частен случай на автономния разходен мултипликатор. По-конкретно, той е числов коефициент, представящ степента, в която се изменя реалния БВП под влияние на бюджетните разходи на правителството. Неговият алгебричен вид е следния:

$$M_g = \frac{\Delta Y}{\Delta G}$$

Където: M_g е мултипликатора на правителствените разходи, ΔY е изменението на реалния БВП, а ΔG е промяната в бюджетните разходи.

На тази основа, уравнението, с което ще се отчита прираста на БВП, ще има вида: $\Delta Y = M_g \times \Delta G$. Въвеждайки в изчисленията пределната склонност към потребление и към спестяване, то се трансформира:

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - MPS} \times \Delta G \quad \text{или} \quad \Delta Y = \frac{1}{MPS} \times \Delta G$$

Множественият ефект може да се осмисли по-ясно на основата на следния пример. Нека пределната склонност към потребление (MPC) е 0,8 (80%), а прирастът на бюджетните разходи е 200 млн. лв. Тогава мултипликаторът на правителствените разходи ще се определи като:

$$M_g = \frac{1}{1 - 0,8} = \frac{1}{0,2} = 5$$

Следователно, реалният БВП ще нарасне с 1 млрд. лв. ($\Delta Y = M_g \times \Delta G = 5 \times 200 = 1$ млрд. лв.).

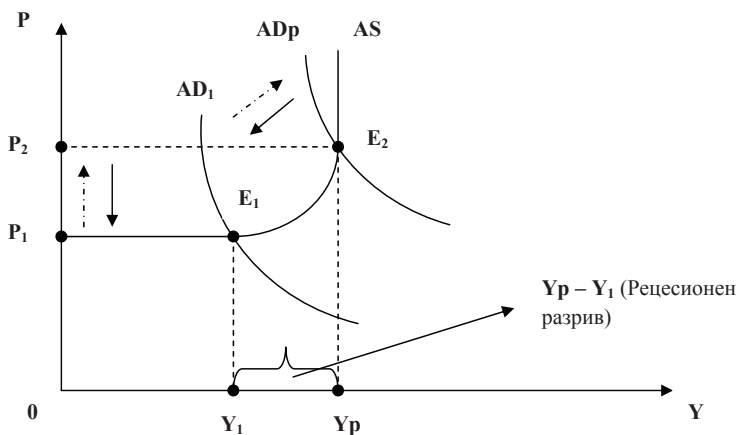
В действителност нашите разсъждения могат да са в следната посока. Ако рецесионният разрыв на БВП е 1 млрд. лв., а мултипликаторът е

5, прирастът на съвкупните разходи (AE) трябва да бъде 200 млн. лв., за да се заличи дефицита на реалния БВП.

Както казахме вече, преодоляването на рецесионния разрыв чрез увеличение на правителствените разходи може да се представи и посредством модела „свкупно търсене – свкупно предлагане“ при наличието на гъвкави цени (фиг. 1).

С намалението на съвкупните разходи се понижава и агрегатното търсене (от AD_p на AD_1), а при спад и на действителните цени под очакваното им равнище (от P_2 на P_1) – се понижава и свкупното предлагане от Y_p на Y_1 . В резултат реалният БВП се оттегля под равнището на потенциалния и възниква рецесионен разрыв ($Y_p - Y_1$). За неговото изчистване правителството извършва повече бюджетни разходи. При тази хипотеза трябва да се обърне внимание на една важна подробност. С приближаване до потенциала на икономиката свободните ресурси стават все по-малко, поради което и цените започват да се покачват (от P_1 на P_2). В резултат кривата на свкупното предлагане става нарастваща с положителен наклон. С достигането до потенциала, тя приема формата на права вертикална линия. Следователно, при наличието на гъвкави цени в икономиката, преодоляването на рецесионния разрыв изисква извършване на по-голям обем бюджетни разходи, спрямо ситуацията с постоянни цени. С други думи, силата на мултипликатора при наличието на променливи цени е по-слаба, тъй като по-малка става пределната склонност към потребление.

Фигура 1. Фискална политика при рецесионен разрыв (модел „AD – AS“ с гъвкави цени)

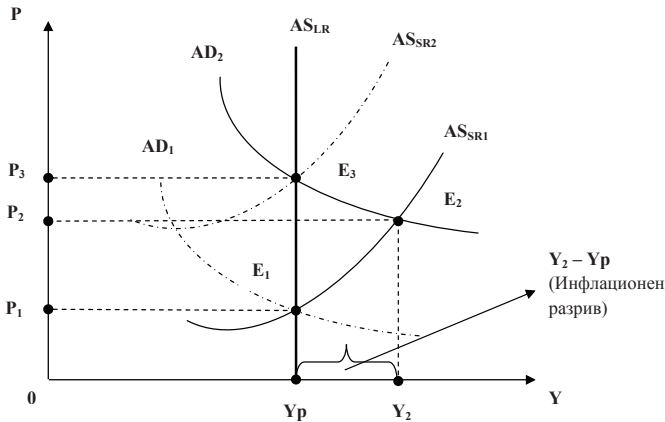
Източник: Разработена от автора по: Heilbroner, R. L. Understanding Macroeconomics. Fourth Edition, Prentice - Hall, New Jersey, 1995, p. 149 - 152

Нека се върнем към примера по-горе. Да предположим, че пределната склонност към потребление MPC се е понижала от 0,8 на 0,75. Следователно, мултипликаторът вече ще се е променил от 5 на 4 спрямо високата пределна склонност към потребление. При това положение, ако дефицитът на БВП е 1 млрд. лв. прирастът на правителствените разходи от 200 млн. лв. (при постоянни цени) вече няма да бъде достатъчен, за да го заличи. Ще трябва да се извършат допълнително бюджетни разходи в размер вече на 250 млн. лв. ($\Delta Y = Mg \times \Delta G = 4 \times 250 = 1$ млрд. лв.). Допълнителните 50 млн. се дължат именно на гъвкавостта на цените. Извършването на тези разходи ще предизвика изместване кривата на съвкупното търсене от положение AD_1 до AD_p на равнището на потенциала. Заедно с това цените ще се повишат от P_1 на P_2 и AS (съвкупното предлагане) ще се върне на нивото на пределното производство. Крайният резултат от приложената експанзивна фискална политика ще се прояви във възстановяването на БВП на нивото на пълната заетост.

Втората насока на приложението на фискалната политика е свързана с решаването на друг важен макроикономически проблем – **възникване на инфлационен разрив**. Той е налице, когато в рамките на кратък период текущият БВП изпреварва равнището на потенциалното производство. С други думи, такава ситуация е възможна само, ако националното стопанство функционира в условията на пълна заетост на ресурсите, безработица на естественото си ниво. Причините за установяване на такъв момент на неравновесие могат да се определят в следните аспекти. *Първо, когато текущите съвкупни разходи надхвърлят потенциалните възможности на икономиката* и в резултат – *второ, действителното ценово равнище е по-високо от очакваното*. Тъй като в кратък времеви диапазон цените на ресурсите са фиксирани с договори и трудно биха могли да се променят, печалбите на бизнеса растат и това създава стимули за разширяване на съвкупното предлагане отвъд потенциала (фиг. 2).

Нека равновесието в икономиката е постигнато в т. E_1 на потенциала, пресечна на AD_1 (равнище на съвкупното търсене), $ASSR_1$ (краткосрочно равнище на съвкупното предлагане) и $ASLR$ (дългосрочно равнище на съвкупното предлагане). Реалният БВП съвпада с потенциалния Y_p при равнище на цените P_1 . Под влияние на посочените по-горе фактори е възможно съвкупното търсене да се повиши от AD_1 до AD_2 , пресичайки кривата на краткосрочното съвкупно предлагане $ASSR_1$ в т. E_2 над предела на производствените възможности $ASLR$. В резултат можем да кажем, че реалния БВП е надхвърлил потенциалния, достигайки равнище Y_2 , но номиналният БВП се е повишил в по-голяма степен, при което е възникнал инфлационен разрив $Y_2 - Y_p$. Фактическото ценово равнище е достигнало ниво P_2 , по-високо от P_1 .

Фигура 2. Ефект на фискалната политика при инфлационен разрив (модел „AD – AS“ с гъвкави цени)

Източник: Разработена от автора по: Heilbroner, R. L. Understanding Macroeconomics. Fourth Edition, Prentice - Hall, New Jersey, 1995, p. 170 - 175

Изчистването на инфлационния разрив и връщането към потенциала би могло да се осъществи по два начина. На първо място, спонтанно – чрез действието на пазарните сили. По-конкретно това означава, адаптиране на цените на ресурсите към по-високото ценово ниво на продуктите пазари. Това е постижимо, но само в дългосрочен план. Второ, с инструментите на фискалната политика. На практика нейното действие е свързано с намаляване на правителствените разходи и на тази основа – спад и при съвкупното търсене до равнище AD_1 . В резултат и цените ще се понижат от P_2 на P_1 . По-ниските цени ще заличат стимула от увеличение на производството и предлагането и реалния БВП ще се върне на потенциала. В крайна сметка рестриктивната фискална политика ще е заличила инфлационния разрив, изравнявайки номиналния, реалния и потенциалния БВП.

При описания механизъм на рестрикция чрез бюджетните разходи отново остава отворен въпросът: с колко трябва да се намалят правителствените разходи, така че да се заличи инфлационния разрив? Отговорът зависи от два фактора – от величината на разрива и от силата на мултипликатора. Да допуснем, че разривът е в размер от 600 млн. лв. Както стана ясно вече, при нарастващи цени силата на мултипликатора намалява, защото се понижава покупателната сила на парите, а с това и склонността към потребление. Обратно, при спад на цените силата на мултипликатора расте, защото се увеличава покупателната способност на парите и расте пределната склонност към потребление. Ако MPC е 0,85, от всеки лев доход се изразходват за

потребление 0,85 лв. и 0,15 лв. се спестяват. Следователно, мултипликаторът е със стойност 6,67. Разделяйки величината на инфлационния разрыв на мултипликатора, получаваме, че бюджетните разходи ще трябва да се съкратят с 89,96 млн. лв. ($600 \cdot 6,67 = 89,96$). В такава ситуация множественият ефект се проявява в обратен порядък – намаляването на правителствените разходи с 89,96 млн. лв. ще намали номиналния БВП с 600 млн. лв., изравнявайки го с потенциалния.

С направения дотук анализ ние представихме експанзивното или ограничителното влияние на бюджетните разходи като фискален инструмент в опростен вид. В действителност тяхното влияние върху стопанските процеси е доста по-сложно. Нещо повече, налице е друга фискална алтернатива за въздействие, а именно – данъците.

Ефекти на данъчната политика. Данъчен мултипликатор и съвкупни разходи.

От теоретична гледна точка **данъците се определят**, от една страна, като **безвъзмездно изземване на част от доходите и печалбите на стопанските субекти в полза на държавата**. От друга страна, те са **основен източник за акумулиране на ресурс от държавата с цел производство и предлагане на публични (колективни блага), както и за осигуряване на социална справедливост**. От позиция на отделния стопански субект има смисъл да се предоставя част от заработения доход в полза на държавата само при положение, че се спазва един от основните принципи на пазарната икономика – **еквивалентността**. Той намира израз в количеството и качеството на публичните блага, които държавата ще осигури за индивида и обществото като цяло. От гледна точка на обществото данъците са **цената на неделимите услуги**, които държавата създава в полза на всички граждани.

На съвременния етап от развитието на обществено – икономическите процеси данъците са се превърнали в **основен инструмент на провежданата от правителството фискална политика за регулиране на стопанските процеси и осигуряване на равновесие в условията на пълна заетост на ресурсите**.

В зависимост от прилаганото в дадена страна данъчно законодателство се разграничават:

- **пропорционална система на данъчно облагане** – данъчната норма е една и съща за всеки размер на облагаемия доход;
- **прогресивна система на данъчно облагане** – данъчната норма расте успоредно с увеличаване на облагаемия доход;
- **регресивна система на данъчно облагане** – данъчната норма намалява с увеличение на облагаемия доход.

Според начинът, по който се засягат платците, данъците биват: **преки** и **косвени**. Преките данъци се плащат от всеки данъчно задължен, а косвените се включват в цените на стоките и услугите и се заплащат от крайните потребители.

От теоретична гледна точка като вид данък и в този смисъл, като приходоизточник за бюджета, се приемат и **митата**. Чрез тях се облагат вноса и износа на стоки и услуги и същи могат да се определят като механизъм за преразпределение на доходи от частни субекти към държавата. Своеобразен консумативен данък са и **акцизите**. Те са добавка към цената на някои стоки като: алкохол, тютюневи изделия, горива и др.

Както посочихме в началото на изложението, чрез данъците се изземва част от дохода на стопанските субекти, което води до намаление на съвкупните разходи и агрегатното търсене в икономиката. По този начин те ще оказват влияние върху равнището на реалния БВП. Увеличението на данъците има подобен ефект върху стопанските процеси, както и намаляването на бюджетните разходи, защото и в двата случая се ограничава деловата активност. Тук обаче трябва да се наблегне на обстоятелството, че **данъчният ефект е по-малък от този на публичните разходи, защото данъчният мултипликатор е по-слаб от разходния**.²⁴ Обяснение на това твърдение можем да дадем по следния начин.

В предходния параграф видяхме, че разходният мултипликатор е отношение на целия доход, взета като единица, към пределната склонност за спестяване. От своя страна данъчният има за числител само дохода, който се изразходва за потребление, изразен чрез пределната склонност към потребление. Затова неговият алгебричен вид е:

$$M_t = \frac{-MPC}{MPS}$$

Където: M_t е данъчният мултипликатор, MPC – пределна склонност към потребление, MPS – пределна склонност към спестяване.

Нека разгледаме следния пример за повече яснота. Да приемем, че събраният данък от стопанските субекти възлиза на 500 млн. лв., пределната склонност към потребление $MPC = 0,8$, а към спестяване е $0,2$. При това условие данъчният мултипликатор ще се изчисли:

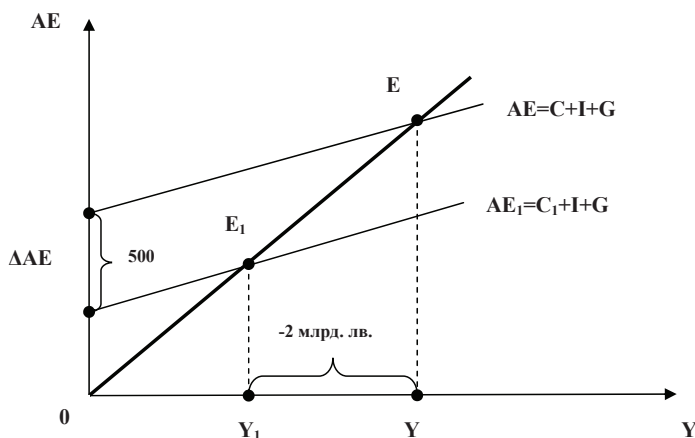
$$M_t = \frac{-MPC}{MPS} = \frac{-0.8}{0.2} = -4$$

²⁴ Вж. Мъсгрейв, Р., П. Мъсгрейв. Държавни финанси – теория и практика. Изд. „Отворено общество”, 1998. (Тъмният курсив е мой, Цв. Ил.).

Ефектът на данъците върху реалния БВП ще се определи посредством уравнението на крайния прираст: $\Delta Y = Mt \times \Delta T$. Следователно, $\Delta Y = -4 \times 500 = -2$ млрд. лв.

Данъчният мултипликатор е с отрицателен знак, тъй като промените в данъка предизвикват противоположни изменения в располагаемия доход. С увеличение на данъка располагаемият доход и съвкупните разходи в икономиката намаляват, и обратно. Това въздействие може да се представи и графично (фиг. 3).

Фигура 3. Влияние на данъците и данъчният мултипликатор върху съвкупните разходи и БВП (дохода)

Източник: Разработена от автора по: Heilbroner, R. L. Understanding Macroeconomics. Fourth Edition, Prentice - Hall, New Jersey, 1995, p. 145 - 147

Облагането на дохода с данък предизвиква изместване на функцията на потреблението надолу, в посока към намаление. В резултат и тази на съвкупните разходи се придвижва в същата посока – от **AE** към **AE₁** със стъпка 500 млн. лв.. Добавяйки и действието на данъчния мултипликатор, БВП (дохода) се свива в по-голяма степен от обем **Y** на **Y₁** в размер от 2 млрд. лв.

В действителност събирането на данъци не е самоцел за държавата. Чрез тях правителството ще обезпечи създаването на публични блага, за които извършва бюджетни разходи.²⁵ Нека да допуснем, че иззетите от стопанските субекти данъци в размер на 500 млн. лв. изцяло се превърнат в правителствени разходи. С други думи, налице е следното равенство: **+G = -T**. Така увеличението на разходите ще измести

²⁵ Вж. Найденов, Л. Данъчна автономност на местните власти – теоретични аргументи и национална практика. ИК „Стено“, Варна, 2012.

кривата на съвкупното търсене нагоре и надясно като предизвика прираст на БВП, придвижвайки го на неговото потенциално равнище. При пределна склонност към потребление $MPC = 0,8$ разходния мултипликатор ще е със значение 5 ($Mg = 5$). Увеличението на разходите с 500 млн. лв. във взаимодействие с мултипликатора ще предизвика прираст на БВП от 2,5 млрд. лв. ($\Delta Y = Mg \times \Delta G = 5 \times 500 = 2,5$ млрд. лв.).

В същото време увеличението на данъците с 500 млн. не само ще засили съвкупното търсене, но и ще ограничи производствената активност, намалявайки ресурсите на разположение. Така кривата на съвкупното предлагане ще се измести наляво в посока към намаление. Отразявайки действието на данъчния мултипликатор, стъпката на ограничение на съвкупното предлагане ще бъде в размер на 2 млрд. лв., защото данъчният мултипликатор е със стойност -4. В крайна сметка **намалението на БВП в резултат от прираста на данъците е по-малко от увеличението му чрез ръста на бюджетните разходи.**

Изводът, който бихме могли да направим на основата на резултатите от горния пример, е: **данъците намаляват силата на разходния мултипликатор и БВП се увеличава само със собствения размер на извършените правителствени разходи.**

Двете оси за стимулиране на икономиката през фискалната политика са: намаление на данъци или прираст на бюджетни разходи. В първия случай става дума за подход на „евтино“ правителство, а във втория – за „скъпоструващ“ публичен сектор.²⁶ Въздействието върху деловата активност чрез данъците намира своята теоретична основа в известната „**Крива на Лафер**“²⁷. Тя отразява връзката между данъчната норма (процента, с който се облага дохода) и размера на данъчните приходи (фиг. 4).

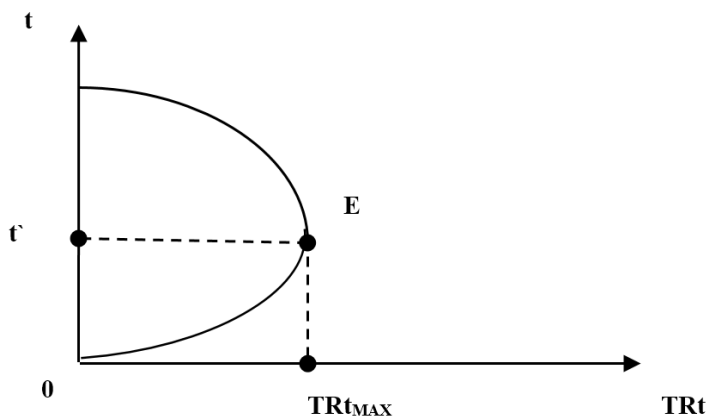
На абсцисната ос в графичния модел са разположени общите приходи от данъци TRt , а на ординатата размера на данъчната норма t . Първоначално с повишаване на данъчната норма растат и данъчните приходи. В т. Е се достига максимумът на приходите при данъчна норма tI . Затова и кривата е нарастваща с положителен наклон. След тази точка кривата придобива обратен наклон, според който с понататъшното увеличение на нормата данъчните приходи ще намаляват, достигайки 0. При $t = 100\%$ $TRt = 0$. Това означава, че ще изземват всички доходи от стопанските субекти. Такава ситуация е невъзможна. В действителност колкото по-висока става нормата за облагане

²⁶ Вж. Атанасов, Н. Публични разходи на Република България – емпирични характеристики и възможности за моделиране. – Бизнес посоки, Изд. На БСУ, Бургас, бр. 1, 2015, с. 14 – 21.

²⁷ Кривата носи името на професор Артър Лафер, един от изтъкнатите икономически съветници на американския президент Роналд Рейгън през 80-те години и ръководител на икономическата школа на съвкупното предлагане.

с даден вид данък, толкова по-малка е възможността да се събират приходи в бюджета чрез него.²⁸

Фигура 4. Крива на Лафер

Източник: Найденов, Л. Данъчна автономност на местните власти – теоретични аргументи и национална практика. ИК "Стено", Варна, 2012

Дотук ние разглеждаме данъците като основен приходоизточник за държавния бюджет. На практика финансирането на публичните разходи може да се извърши и за сметка на заеми. Тук трябва да кажем, че въздействието на заемите върху стопанските процеси ще бъде аналогично на разгледаното по-горе, защото връщането на кредитите с лихвите в бъдеще става отново чрез събирането на данъци. Като източник на ресурс, заемите правят възможно финансирането на правителствените програми и осигуряват текущ прираст на съвкупното търсене. В дългосрочна перспектива обаче, изплащането им ще намали текущите разходи на частния сектор, главно по отношение на потреблението. Този ефект е известен в икономическата теория като **„еквивалентност на Рикардо“**. Британският изследовател Дейвид Рикардо (1772 – 1823) установява, че финансирането на правителствените разходи чрез данъци и посредством заеми има един и същ ефект върху частния сектор. Същността на дефинирания от него ефект се състои в следното. Увеличението на бюджетните разходи премества кривата на съвкупното търсене надясно и нагоре към повишение. В същото време, обаче, този прираст на търсенето се компенсира от ограничаване на потреблението чрез данъците, което връща кривата на агрегатното

²⁸ Вж. Илиев, Цв. Макроикономика. „Медиа груп – Иво Йорданов“, С., 2016, с. 342 – 348.

търсене в изходна позиция. Така равновесното равнище на реалния БВП не се променя.²⁹

В обобщение можем да кажем, че **ефектите на бюджетните разходи и на данъците при провеждането на фискалната правителствена политика се обхващат единствено чрез мултипликатора на балансирания бюджет**. Този сумарен ефект може да се представи алгебрично по следния начин:

$$\Delta Y = M_g \times \Delta G + M_t \times \Delta T = \frac{1}{MPS} \times \Delta G + \frac{-MPC}{MPS} \times \Delta T$$

От където мултипликаторът на балансирания бюджет **Mbb** ще се определи така:

$$M_{bb} = \frac{1}{MPS} + \frac{-MPC}{MPS} = \frac{1 - MPC}{MPS} = \frac{MPS}{MPS} = 1$$

Мултипликаторът на балансирания бюджет показва общия ефект от еднакви по размер изменения на разходите и данъците върху БВП. Иначе казано, той се изменя само с величината, с която са се променили правителствените разходи. При условие, че данъчните постъпления в бюджета напълно се изразходват, **Mbb = 1**. При превишение на данъците над разходите или обратно, той ще е различен от 1.

Бюджетен дефицит е държавен дълг. Ефект на изтласкване на частните инвестиции от потока на съвкупните разходи

Превишението на правителствените разходи над приходите през определен период от време предизвиква бюджетен дефицит. От практическа гледна точка той би могъл да бъде планиран. От друга страна, е възможно и да възникне поради обективно действащи фактори – поради неизпълнение на приходната част на бюджета или при извършването на непланирани извънредни разходи.

Основният въпрос, който си задават специалистите по бюджет и бюджетна политика е: по какъв начин да се финансира дефицитът? Тъй като обикновено данъчните закони не се променя в течение на годината, то финансиране през по-високи данъчни норми е почти невъзможно. Затова за финансирането на бюджетния дефицит е възможно да се използват следните източници на средства: **чуждестранни** (заеми от международни финансови организации, правителства на други държави и т. н.); **вътрешни заеми** (преки банкови кредити, емисии на държавни ценни книжа и др.); **допълнителни парични емисии** (те са крайна мярка, защото имат силен проинфлационен ефект).

²⁹ Вж. Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. ИК „Рата“, С., 2006, с. 112 – 115.

В зависимост от причините за неговото възникване, бюджетният дефицит се диференцира на **цикличен** и **структурен**. В първия случай той е предизвикан от хода на икономическия цикъл. При навлизане в спадащата фаза на бизнес цикъла доходите на частния сектор се свиват, а от там и данъчните постъпления. В същото време, както разбрахме вече, за смекчаване на негативните тенденции правителствата запазват и дори повишават бюджетните си разходи, особено за социални програми. В резултат се оформя цикличен дефицит.

При продължителна и задълбочаваща се рецесия правителствата често се решават да провеждат експанзивна фискална политика, свързана със съзнателно нарастване на бюджетния дефицит. Така той се превръща в **структурен**. Ако експанзивната политика е прекалено агресивна, е възможно да възникне инфлация. В обратната ситуация, предприемането на мерки за намаляване на структурния дефицит може да доведат до свиване на съвкупното търсене на равнище, при което да се предизвика рецесия. Това пък го трансформира в цикличен.

От практическа гледна точка структурния дефицит в голяма част от случаите е придружен с широко изследвания от икономистите „**ефект на изтласкване на частните инвестиции**“. Изводите от изследванията са свързани с това, че **се обезсилва стабилизиращия ефект за икономиката посредством дефицитното финансиране**. В по-конкретен план този механизъм може да се представи по следния начин. Първоначално дефицитно финансираните бюджетни разходи увеличават съвкупните разходи. Расте търсенето на пари, в резултат от което лихвеният процент се покачва и инвестициите в частния сектор се ограничават. Спадът на инвестиционната активност намалява ефекта на експанзивната фискална политика. При положение, че правителствените разходи ограничават частните инвестиции, съвкупните разходи е възможно да се запазят постоянни или незначително да се повишат. Този ефект се дължи на протичаща паралелна реакция на паричния пазар.

Финансирането на бюджетния дефицит чрез вътрешни и външни заеми води до формиране на държавен дълг. Последователното приключване на бюджетите на страната за период от няколко години с дефицит натрухва задължения на държавата. При увеличаване на дефицита държавния дълг расте, а при бюджетни излишъци – намалява. Задълженията се увеличават и от размера на лихвите по взетите кредити.³⁰

³⁰ Вж. Найденов, Л. Данъчна автономност на местните власти – теоретични аргументи и национална практика. ИК „Стено“, Варна, 2012, с. 48 – 50.

Дълговото финансиране на бюджетния дефицит е метод към който се пристъпва по редица причини. Например, при войни, природни бедствия, социални сътресения от вътрешен и международен характер и др. В други случаи към него се пристъпва, когато е налице необходимост от уравнивяване на платежния баланс на страната, поддържа не стабилността на валутния курс на националната парична единица, за реализирането на перспективна структурна политика и пр.

Важно е да се прави разлика между **национален дълг** и **държавен дълг**. **Брутният национален дълг** включва всички задължения на страната към даден момент. По-конкретно той обхваща задълженията на: централната власт, местните власти, предприятията и организации от неправителствения сектор. На свой ред държавният дълг е по-голям или по-малък в зависимост от това, дали се включват само задълженията на правителството или натрупани задължения на публичния сектор като цяло, в т. ч. и на общините. В общия случай той е по-малък от националния дълг.

В зависимост от източниците на заемните средства дългът се разделя на **вътрешен** и **външен**.

До определен размер държавният дълг може да оказва положително влияние върху обществено – икономическите процеси. В големи обеми той се превръща в непосилно бреме не само за настоящите, но и за бъдещите поколения. Не е без значение и каква част от него е вътрешен и каква външен дълг. Погасяването на вътрешния може да стимулира развитието на икономиката, тъй като създава допълнителен ресурс за стопанските субекти. С негативно значение е погасяването на външния дълг, защото е вид изтичане на ресурс от националните обороти, което ограничава икономическите агенти.

Държавният дълг е възприеман от изследователите като един от основните източници на инфлация пряко и по косвен път. Непосредственото стимулиране на инфлация чрез дълга се постига при финансирането му с нови парични емисии. Косвен принос би се отчел чрез механизмите за фискална експанзия с оглед повишаване на съвкупното търсене.³¹

По-силно проинфлационно влияние се постига посредством т. нар. **монетизация на дълга**. Под това понятие трябва да се разбира финансиране на дълга чрез изкупуване от страна на централната банка на новоемитирани ценни книжа, което има като резултат увеличение на

³¹ Вж. Дуранкев, Б., М. Хитов. Инфлация, дефлация и управлението на икономиката. – Бизнес посоки, Изд. на БСУ, Бургас, бр. 1, 2015, с. 3 – 13.

паричната маса в обръщение.³² Това е една от присъщите на централната банка функции, свързана с операциите на открития пазар, които имат регулативна насоченост спрямо парите в обръщение. Експанзивната фискална политика увеличава БВП и цените. Този процес от своя страна предизвиква ръст в търсенето на пари за сделки и на лихвения процент. При положение, че централната банка приеме достигнатото равнище на лихвения процент за ограничително спрямо инвестициите, тя ще пристъпи към изкупуване на държавни ценни книжа, увеличавайки паричното предлагане. Именно това означава монетизирането на част от дълга – превръщането му в допълнителна парична маса.

Държавният дълг оказва негативно влияние не само върху съвкупното търсене, но и спрямо агрегатното предлагане. Нарастването на бюджетния дефицит и на дълга има съдържащо влияние върху инвестициите, което намира израз в забавяне процесите на формиране на капиталови мощности, спад на производството, а в по-сериозни ситуации и във възникване на стагфлация.

Заплахата от инфлация винаги е налагала на централната банка особено внимание при монетизирането на дълга и при политика на парична експанзия. Това се дължи на обстоятелството, че подобна политика предизвиква ръст на лихвения процент, а от там – „оскъпяване“ на парите, и затруднения за инвестициите и съвкупното предлагане. Причина за свиването на съвкупното предлагане е т. нар. **„ефект на изтласкването“**. При неговото проявление публичния сектор изтласква частния от паричния и капиталовия пазари. Ако при това положение доходът от държавните ценни книжа е достатъчно висок, това би стимулирало частните инвеститори да увеличават търсенето им за сметка на по-високо рисковите акции и облигации. По този начин се променя структурата на портфейлите от активи в полза на финансовите пред реалните. Продавайки ценни книжа (съкровищни бонове), държавата не само се съревновава с частните инвеститори за едни и същи ресурси, но и става доминиращ фактор на капиталовия пазар.

Източник на ефекта на изтласкване се явява **лихвения процент**. Масираното предлагане на ценни книжа за финансиране на дълга намалява цената им, предизвиквайки ръст на лихвения процент. В резултат кредитите поскъпват, което затруднява инвестициите, създаването на нови работни места и намалява реалния БВП.

³² Подробно този въпрос е разгледан в: Минасян, Г. Външен дълг: теория, практика и управление. Второ допълнено и преработено издание. „Сиела софт енд пбблишинг“, С., 2007.

Една също толкова важна последица от държавния дълг е свързана с неизбежното **повишаване на данъчното бреме в бъдеще**. С по-големите приходи от данъци се финансира както погасяването на главницата по заема, но и се изплащат лихви на кредиторите. При обслужването на вътрешния дълг това би имало благотворно действие, оставяйки паричен ресурс в разпореждане на стопанските субекти в страната и при положение, че с него не се изкупят други емисии съкровищни бонове.

Източници:

- Атанасов, Н. Публични разходи на Република България – емпирични характеристики и възможности за моделиране. – Бизнес посоки, Изд. на БСУ, Бургас, бр. 1, 2015.
- Гълбрайт, Дж. К. Пътуване през икономическото време. „Дамян Яков“, С., 1999.
- Демостенов, С., Теоретическа политическа икономия. ч. I, С., 1991.
- Дохърти, П. Дж. Кой се страхува от Адам Смит? Или как пазарът се сдобил с душа! „Класика и стил“, С., 2006.
- Дуранкев, Б., М. Хитов. Инфлация, дефлация и управлението на икономиката. – Бизнес посоки, Изд. на БСУ, Бургас, бр. 1, 2015.
- Илиев, Цв. Макроикономика. „Медиа груп – Иво Йорданов“, С., 2016.
- Кейнс, Дж. М. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. Pricers, С., 2001.
- Кирова, Ал. Новото кейнсианство. Микроикономически основи и връзка с макроикономическата политика. Изд. на УНСС, С., 2010.
- Маревков, Н. Дългият път към свободен достъп до информация от обществения сектор. <http://ime.bg/bg/articles/dylgiqt-pyt-kym-swobodendostup-do-informacij-ot-obshtestveniq-sektor/> (последен достъп 03.08.2017 г.).
- Минасян, Г. Външен дълг: теория, практика и управление. Второ допълнено и преработено издание. „Сиела софт енд пбблишинг“, С., 2007.
- Моисейкин, Ю. Н. и кол. Экономическая политика государства. „Росс. университет дружбы народов“, М., 2010.
- Мъсгрейв, Р., П. Мъсгрейв. Държавни финанси – теория и практика. Изд. „Отворено общество“, 1998.
- Найденев, Л. Данъчна автономност на местните власти – теоретични аргументи и национална практика. ИК „Стено“, Варна, 2012.
- Неновски, Н. Свободните пари. АИ „Проф. Марин Дринов“, С., 2001.
- Нуреев, Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). – Вопросы экономики, 2000, № 9.
- Пигу, А. Экономическая теория благосостояния. „Мысль“, М., 1985.
- Пипев, Ив. Икономически класицизъм, посткласицизъм и неокласицизъм. „Булвест 2000“, С., 2002.

- Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. ИК „Рата“, С., 2006.
- Савов, Ст. Мароикономика. Шесто издание, „Тракия – М“, С., 1999.
- Славенков, Б. Джон Мейнар Кейнс – революцията продължава. Научни трудове, Годишник № 5, УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2007.
- Смит, А. Богатството на народите. ИК „Рата“, С., 2006.
- Статев, Ст., В. Пиримова, Ст. Ралева, П. Илиев. Икономика и публичен сектор. УИ „Стопанство“, С., 2007.
- Улф – младши, Ч. Пазар или държавна намеса (избор между две несъвършени алтернативи), Институт за пазарна икономика, С., 1995. <http://www.easibulgaria.org/presentation-book.php> (Последно достъпен на 03.08.2017 г.).
- Фишър Стенли и др. Икономика. Основи на микро- и макроикономиката. „Отворено общество“, С., 1997.
- Aghion, Ph., P. Howitt. Endogenous Growth Theory. Cambridge, MIT Press, 1998.
- Blomström, M., A. Kokko, F. Sjöholm. Growth and Innovation Policies for a Knowledge Economy: Experiences from Finland, Sweden and Singapore. Stockholm School of Economics, Working Paper 156, October 2002.
- Buchanan, J. M. The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan. University of Chicago Press, 1975.
- Heilbroner, R. L. Understanding Macroeconomics. Fourth Edition, Prentice - Hall, New Jersey, 1995.
- Kaldor, N. Capital Accumulation and Economic Growth. In: Proceedings of a conference held by the International Economic Association. London, Macmillan, 1963.
- Kalecki, M. Essays in the Theory of Economic Fluctuations. N. Y., 1939.
- Krugman, P., A. Venables. Globalisation and the Inequality of Nations. – Quarterly Journal of Economics, 1995, vol. 110.
- Matsuyama, K. Why Are There Rich and Poor Countries?: Symmetry – Breaking in the World Economy. NBER Working Paper, 1996, № 5697.
- Romer, P. Increasing Returns and Long – Run Growth. – Journal of Political Economy, 1986, vol. 94.
- Segestrom, P. Endogenous Growth without Scale Effect. – American Economic Review, 1998, vol. 88.